

.....

DESSEWFFY TIBOR*

A tolmács törvénye

Zygmunt Bauman: *Intimation of Postmodernity*.
Routledge, London, 1991.

"Each sees what is in his own heart "
(Max Weber)

Kékszürke napfény, rekkendő hőség, az árnyékok tiszta, határozott rajza tagolja a képet, melynek előterében egy sötétbőrű férfi cowboykalapban és fekete bőrdzsekiben a kezében tartott mozijegy sorszámát ellenőrzi, valahol Amerikában. A háttérben egy graffitikkal díszített lehúzott bádogredőny felett a "rock", "framing" és "kisses" szavak olvashatók, míg a bal felső sarokban a "Stranger than Paradise" kelet-európai bálvánnyá nehezülő demototója, a két sovány, napszemüveges lehetetlenül álldogáló alak között a kocsis hátsó ablakán kikönyökölve Bálint Eszter mered, ő tudja hova is. A fotó elég bizarr, első pillantásra montázsnak tűnik, az ember nemcsak azt nem tudja, hová nézzen, hol az üzenetet hordozó súlypont, de az anyagok, fények és méretek tagoltságában és szétesettségében eltűnik a műalkotásra valló kompozíció. Gyenge lemezborító, még rosszabb fedőlap egy tudományos munka számára. Márpedig a négyféle betűtípussal odakent öt szó, "Zygmunt Bauman; Intimation of Postmodernity", komoly gyanút ébreszthet a szerzőt ismerő olvasóban, hogy a könyvbe belelapozva már nem a popkultúra apoteózisát találja, hanem a párizsi mandarinok által kiagyalt kurrens kékharisnya-divat, a "posztmodern" világos, átfogó szociológiai újragondolását, a "POMO" mogulok által lesajnált tudományt, "a létezés magárahagyottságában átlenyegülő hiperrealitás dekonstrukciója" helyett.

* Dessewffy Tibor (ELTE Szociológiai Intézet, PdIS University of Amsterdam)

.....

Jóllehet vonzó — nem is túl eredeti — a posztmodernről posztmodern kritikát írni, itt most nem erről van szó. Annak oka, hogy a könyvborítót értelmes dolog "textusként" értelmezni és felfejteni, az az, hogy a fotót (miként a szerkesztési munkálatokat is) elég szokatlan módon maga Bauman készítette, s feltehető, hogy a "csábításon" kívül (amely tekintetben elég balul sikerült) is van üzenete. Valaminek lennie kell itt a címlapon, ami nemcsak a tartalomra utal, de összefoglal és jelt ad, valami, ami miatt ezt a nem túl vonzó fotót jelentéssel telinek és érdemesnek tartották arra, hogy egy jobb sorsra érdemes zsebkönyvet elcsúfítsanak vele.

Az *Intimation of Postmodernity* (A posztmodern bejelentése, tudtul adása????) az elmúlt évek hordaléka, az itt összegyűjtött írások jórésze már megjelent a szerző modernitás triológiájának (*Legislators and Interpreters*, 1987, *Modernity and Holocaust*, 1989, *Modernity and Ambivalence*, 1991) előkészületeként vagy törmelékeként. Így a kötetben található tanulmányok jórészt a posztmodernitás szociológiai megközelítésének lehetőségeit firtatják. Két írás, jóllehet hasonló fogalmi kerettel, de más témával foglalkozik: a "Communism: a Postmortem" és a "Living Without an Alternative" a kelet-európai változások végiggondolására vállalkozik.

A posztmodernitás és a szociológia kapcsolata kínos, kényes, nyögvenyelős és kissé blaszém, mint amikor Ciccolina tart erkölcsi prédikációt az olasz parlamentben. Úgy tűnt, hogy a nyolcvanas évekig a szociológia (nemcsak Magyarországon) egyes testcselekkkel megkerülte, hogy válaszoljon a posztmodern kihívásra. A kilencvenes években azonban valamit már lépnie kellett az immár tradícióvá és bizony a tágabb intellektuális mezőben főárammá váló posztmodern elméletekre, még ha ez nem is ment könnyen.

Mi teszi e viszonyt olyan pikánssá?

Röviden: mint oly sokszor, itt is egy háromszögről van szó, ahol mindenkinek a pozitívista góg és a posztmodern nihilizmus által határolt erőterben kell saját szociológiája helyét megtalálnia. Bauman szerint a modern európai intellektuális praxis két korszakát kell elkülöníteni, amely két értelmiségi attitűdben és magatartásban ragadható meg, a "Törvényhozó" és a "Tolmács" típusaiban. A felvilágosodás és a klasszikus német filozófia — valamint az ezekből kinövő gondolkodói iskolák — egyaránt az ész bálványozásán alapult, azon a hiten, hogy a filozófus "mindig jobban tudja". Több racionális tudás, több ismeret, nagyobb jogkör, helyesebb döntések — jobb társadalom. A tudományos megismerés hatalmába vetett hitből és a profétai elhivatottságból szinte minden egyéb tudásformával szemben önhitt és arrogáns attitűd fakadt, talán a bevett művészetek alkotásait kivéve. A hétköznapi élethez, a más kultúrákhoz tartozó tudáskészletek ebben a tudományban nem találtak befogadásra, zavarosnak és alacsonyabb rendűnek minősültek. Még a "törvényhozói ész utolsó nagy alkotása, Husserl fenomenológiája" is mint a tudomány számára érdektelent, "zárójelbe teszi" — és ezzel valójában kirekeszti, a pályán kívülre tolja — az egyéni tudatot. Nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy ennek a törvényhozói szerepnek az ellehetetlenülése valamilyen belső tanulási folyamat kizárólagos eredménye. Ehelyett inkább arról van szó, hogy a Törvényhozók által termelt tudás mindeddig legitimációs bázisként szolgált a politikai hatalom számára, amely most, hogy a fogyasztói társadalomhan egy hatékonyabb legitimációs eszközre — nevezetesen a piacra — lett, mint használt papírzsebkendői hajtja el korábbi hű szövetségését, a Törvényhozó, legitimációt gyártó értelmiséget. A posztmodern filozófia ekképp nosztalgikus vágyódás a hajdanvolt

.....

Törvényhozói szerep, a politikával való partneri viszony után, vagy pedig az új, birtokon kívüli helyzetből fakadó "otthonalanság" és "idevetettség" megfogalmazása.

A burjánzó hazai hermeneutikai kiadványok előfizetőit talán elszomorítja, de Bauman típusaival nem tesz egyenlőségjelet a Tolmács és a hermeneutika közé, az ő olvasatában a Gadamer előtti interpretativitás úgy akarja a tortát eltenni a spájzba, hogy menet közben felfalja, a metanarratívák dekonstrukciója egy újabb metanarratívát produkál, midőn nem képesek megszabadulni a helyes interpretáció keresésének ambíciójától.

Másfelől, az örömteli módon szaporodó szociológiai kiadványok előfizetőit sem ámíthatom azzal, hogy Bauman nem rendeli a szociológiát egyértelműen a Törvényhozói szerephez. A szociológia a modernitás szülötte, a modern projectjének minden bűnében és hibájában osztozik. A törvényhozói ambíció a durkheimi tradíció esetében különösebb vizsgálódás nélkül is felfedezhető. Ami egy kissé meglepő, de talán nem igazolhatóan, az Weber interpretatív (vagyis értelmező, megértő, de kis torzítással akár tolmácsoló) szociológiájának ehelyütt való feltüntetése. Jóllehet a késői Weber a cselekvők által tulajdonított jelentések értelmezését tartja a szociológia feladatának, de módszertanilag a vegytiszta gondolati ideáltípusok megalkotásával és ezeknek a hipotetikus cselekvőkhöz való hozzárendelésével végül is a szereplők fejében meglévő valódi tudást a tudományos ráció nevében figyelmen kívül hagyja.

Bauman számára — aki az 1968-as antiszemita kampány idején volt kénytelen elhagyni Lengyelországot — egyúttal morális imperatívusz is újragondolni a modernitás és racionalitás viszonyát. "Modernitás és Holocaust" — amely az európai Amalfi-díjjal együtt meghozta számára a nemzetközi nagyágyú-pozíciót is — "az immorális ész" tételét fejt ki, azt, hogy a Holocaust nem az irracionalitás terméke, még csak nem is a racionalitás diszfunkciója, hanem annak logikus következménye, ezért kell újragondolnunk a modernitást és az alapjául szolgáló Törvényhozói racionalitást. "Az új Tolmácsoló ész" az a törvényhozónak, ami a sophrosyne a hübrisznek. Jóllehet megragadni és birtokolni igyekszik a "Másikat" (mivel a gondolkodás minden formája szükségszerűen erre törekszik), de nem feltételezi azt, hogy ez a felhasználás megnevesíti a birtoklás tárgyát, jobbá teszi, mint amilyen a birtoklás előtti állapotában volt. Ezzel szemben azt feltételezi, hogy a tárgy megváltozott a felhasználás folyamán, így a felhasznált forma nem érvényteleníti az eredetit és nem teszi idejémtúltá, vagy hogy a felhasználás egy produktív aktus, ami által egy új tárgy jön létre, amely inkább kiegészíti, mintsem kiszorítja a tárgyat, amely kiváltotta a felhasználói erőfeszítést. A Tolmácsoló ész párbeszédbe bocsátkozik ott, ahol a Törvényhozó a monológ jogáért küzd. A Tolmácsoló ész érdeklődik a párbeszéd folytatása iránt, míg a Törvényhozói ész ki akarja azt zárni vagy meg akarja semmisíteni. Heidegger, a késői Wittgenstein, Gadamer, Ricoeur és a legradikálisabb formában Richard Rorty jelentik filozófiai hátterét ennek az irányzatnak.

Ugyanakkor a kötet minden írásából kiderül, hogy a modernitás racionalitásának ez a kritikája nem jelent feltétlen behódolást és azonosulást a posztmodern szélső ségeivel. De Bauman ezt nem tartotta elegendőnek, így az elhatárolódást hangsúlyozandó, egy műfajilag a többi írástól elütő, rövid könyvszemle, — "»A világ TV«, A második világháború egy image" — is helyet kapott. Jean Baudrillard szerint a hiperrealitás, amelyben élünk nem tartalmaz immár határokat jó és rossz, valós és valótlan között, az ugyanazon képernyőn feltűnő Marlboro-reklám és a szarajevói tömeggyilkosság egyremegy, mindkettő simulation. A marxizmusból kitantergő Baudrillard hi-tech víziója az "eredeti nélküli

.....

másolatokról", "a dolgok nélküli szavakról" persze egy irracionális végpontot jelöl, de megajándékoz egy olyan élménnyel is, amely a posztmodern mandarinok nehezen emészthető nyelvi bravúrjaival küzdve általában rátör az olvasóra, azzal, amit Baudrillard bájos egyszerűséggel az alany halálaként jelöl. Ez okozza azt a feszültséget, ami meg Foucaultnál is fellelhető a vele készített interjúk heroikus humanizmusa és a könyveiből teljesen hiányzó individuuum között. Ahogy azt egy szelídebb változatban Derrida kinyilatkoztatta, a "szövegen kívül nincs semmi".

A "társadalom mítoszával" (szemben és nem amellett) a diskurzus, a textus vagy a szimulacrumok világába forduló posztmodern ítésk számára Bauman önvallomása jelentés nélküli jelölők értelmezhetetlen halmazává válik, mikor saját pályájáról így nyilatkozik:

"Valójában két dolog volt, amivel minden írásomban, egész tudományos pályámon foglalkoztam. Először is a munkásosztály, ami itt az elnyomottakat, az alávettetteket jelenti, a szenvedést általában. Hosszú ideig e kettő azonos volt, a munkásosztály volt a szenvedés megtestesítője. Ez volt az egyik téma, a másik a kultúra."

Hol találjuk hát azt a keskeny ösvényt, amelyen a szociológia elindulhat a törvényhozói pozitívizmus és posztmodern dehumanizmus között, hogy immár felvértezve a posztmodern érzékenységgel, újragondolja saját feladatait a Tolmács alázatos szerepében?

"Husserl stratégiáját kell ellenkezőjére fordítanunk, s éppen a társadalmilag és kulturálisan gerjesztett, tárogatott és védelmezett reprezentációk azok, amelyek így most mentesülnek a redukció és a zárójelbetétel alól, és a kutatás a transzcendens szubjektivitás feltárásáról a napi élet gyakorlatának immanens és evilági kontextusa felé fordul... Megszabadulva a törvényhozói ész zsarolásától, a szociológia újra arra a feladatra összpontosíthat, amelyre — vizsgálódásának természete okán — mindig is legjobban fel volt készülve. »Előjöhet« — nyíltan azzá válhat, ami mindig is végzete volt; informált és rendszerezett magyarázója lehet a napi élet tudásának..." Ide két kötekedő megjegyzés kívánkozik. Az egyik: nehéz megérteni, hogy Bauman miért hagyja figyelmen kívül a "hétköznapi élet tudáskészletéről" beszélve Schützöt és az etnometodológiát. Bizonyosan nem azért, mert ez kívül esik horizontján. A *Hermeneutics and Social Science*-ben a témának egy egész fejezetet szentel. Bár Bauman nem követeli magának a... új szociológia felfedezésének dicsőségét, nem világos, hogyan viszonyul az általa javasolt irány a már jó ideje létező "kreatív", "interpretatív", "egzisztencialista" és "fenomenológiai" szociológiához. A másik hiányérzet általánosabb, és nem csak e kötet, de az előbb említett szociológiai tanulmányozásakor is eluralkodik az olvasón. Sok szó esik elődökről, filozófiai háttérről és alapokról, néhol fejezeteket tesz ki az elhatárolódás a rivális iskoláktól, mielőtt eljutunk a többnyire absztrakt teória kifejtéséhez, ám az alkalmazás, az empiria, az elmélet létrehozásának célja mintha időközben elfelejtődne. Igaztalan lenne az e panaszban megfogalmazódó igényt az "új szociológia" gyakorlati alkalmazására ezen az egy Bauman kötetten számon kérni. Mindenesetre igazi választ a törvényhozói ész kritikáira csak meggyőző empirikus kutatásokkal adhatnak (Baudrillard-t vélhetőleg sem ez, sem ennek hiánya nem fogja tűzbe hozni). Tekintsünk bizakodóan a jövőbe, ahol az interpretatív szociológia sok-sok projectje várja a szakma jelesait, mialatt jelen ismertetésünkben a Kelet-Európával foglalkozó írásokhoz érkeztünk.

Hogyan volt lehetséges az, hogy Kelet-Európa országaiban a kommunizmus mumusnak bizonyult, hogy néhány szimbolikus aktus és demonstráció hatása alatt összeomlott, eltűnt és elenyészett?

.....

A kommunizmus összeomlása a posztmodern adventjéhez vezetett. A kommunizmus a Törvényhozó ész teljes, korlátok nélküli uralmát jelenti a tervezésben és a természet leigázásában, a racionalitás gigantomán lázálmainak megvalósítását. Ez a Törvényhozó ész az állami ideológia rangjára emelve, monopóliumhelyzetbe kerülve, nem kényszerülve versenyre más valóságértelmezésekkel, korlátlanul kiteljesíthette saját lényegéből fakadó nagyzási mániáit. De ugyanakkor épp mint omnipotens, mindenben illetékes és mindent megszervező hatókörébe vonó, magához vonzotta, politizálta és maga ellen fordította azokat az elégedetlenségeket, amelyeket a posztmodern fogyasztói társadalom képes semlegesíteni és kioltani. És ez itt lényeges pont. Most, mikor olyan sokat hallunk a kelet-európai kisállamok hősiessé szabadságharcáról az ázsiai hordák ellen, nem árt emlékeztetnünk idézni, hogy Berlinben, Prágában és Budapesten előbb a közterekre és később a szavazófülkék félhomályába a Fa szappan, a nyugati utazás, az Opel Astra utáni vágy — kinek mi (nem) adatott meg — hajtotta a polgárokat. Mivel a fogyasztói javakat a kommunizmus a maguk teljességében nem kínálta — mert nem kínálhatta, a Törvényhozó tervező ész nem hajkurászhatta a piac irracionális diktátumait — így elvesztette legitimitását — és amikor a külső körülmények úgy alakultak, a rezsimek az első fuvallatra összeomlottak.

Mit hagyott maga után ez a szenilitásban kiszenvedett monstrum? Néhány olyan ellentmondást, amely beárnyékolja a közeljövőt. Mindenekelőtt: a kelet-európai forradalmak "rendszerforradalmak". Ez a fogalom a "politikai forradalmakkal" (Spanyolország, Portugália) szemben értelmezendő, ahol valójában a politikai rezsimek forradalmi váltásáról van szó. Rendszerforradalmak esetében a társadalmi rendszer is megváltozik, ez esetben — ne mórirkáljunk — szocializmusról kapitalizmusra. Ez a rendszerforradalom az, ami jelentős problémákat okoz Kelet-Európában.

Az emberek a fogyasztói társadalomra mondtak igent a választásokon, de nem a kapitalista termelésre és még kevésbé a szociális létbizonytalanságra. Társadalomtudósként természetesen minősíthető inkonzisztenciaként, de ez mit sem változtat azon, hogy az emberek Fa szappant és ingyenes kórházi ellátást akartak, Oper Astrát és bölcsődét. (A hétköznapi tapasztalat mellett ezt mutatják egyébként Jadwiga Staniskis lengyel és a Csepeli—Örkény páros hazai adatai is a szociális attitűdökkel kapcsolatban.) A társadalom ezt nem kapta meg, mivel az adott helyzetben lehetetlen volt mindezt egyszerre nyújtani.

Ám ez a helyzet különös feladatokat ró a hatalomra jutott kormányokra. Ezek ugyanis — több-kevesebb nacionalista beütéssel — mind liberális gazdaságpolitikát hirdetnek, ám szükségszerűen a liberalizmustól idegen konstruktivizmushoz (értsd: állami beavatkozáshoz) kell folyamodniuk. Más szóval — mint erre a média is tanít —, a patrónus államot tartják fenn, ahelyett, hogy kivonnák mindenhol, ahonnan csak lehet. Helyén módton az egyéni vállalkozás és szabadság esorbát szenved, az állam ott illetéktelenkedik, ahol nincs keresnivalója. Ámde — emlékeztet Bauman —, aki a bürokratikus államgépezetben a weberi "vasketrec"-et ismeri fel, annak nem árt észben tartania, hogy "a gyengék, félénkek és azok számára, akikből hiányzik a kezdeményező akarat, ez menedékhelyet is jelent". És hogy még véletlenül se fordulhassunk megszokott, elleplező sztereotípiáinkhoz (hja, aki nem akar...), a kelet-európai színtér itt visszakapcsolódik az általános kapitalista fejlődéshez. A Daniel Bell nyomán professzionális társadalomnak nevezett modern kapitalizmusban az alapvető ellentmondás az állami és a magánszektorban dolgozó szakemberek között feszül. Ezek a csoportok versenyeznek az elérhető forrásokért, jobban mondva az ezek

.....

elosztásánál érvényesülő elvekért. Ezek az elvek eltérő értékeket, világlátást és filozófiát jelentenek, amit bárki könnyedén el tud képzelni, ha maga elé idézi egy taxisofoőr és egy APEH-tisztviselő alakját. Az erőforrások e két szektor közötti elosztását szabályozó elvek korántsem állandóak és magától értetődőek. Épp ellenkezőleg, a társadalmi erőviszonyok függvényében a diszkurzív tér folyamatosan változik. Ezért a posztkommunista társadalmak valódi kérdése nem a "nemzeti középosztály létrehozása", mégcsak nem is a "vállalkozói réteg megjelenése és növekedése", hanem az állami és a magánszektor közötti elosztási elvek kialakítása.

Gondolatébresztő dichotómia, még ha nyilvánosan elnagyolt is. Az "állami szektor professzionalistái" túlságosan heterogén kategória ahhoz, hogy — különösen jelen helyzetünkben — értelmezni lehessen. Nem hiszem, hogy Bauman itt az országgyűlési képviselőkre és azok javadalmazására gondolt, inkább olyasféle szívderítő eseményekre, mint amikor a Munkaügyi Minisztérium államtitkára pár ezer pécsi bányásznak azt javasolta, hogy csőd esetén nyissanak cukrászdát (szektorváltás). A posztkommunista értelmiségi felelőssége abban áll, hogy az elosztási elvek, értékek és ideológiák körüli diskurzust alakítsa nemcsak a public és a privát szektor között, de az állami szektoron belül is, mivel ez éppúgy társadalmilag konstruált, mint az előbbi. Ez a szerep pedig akkor mentesülhet a korábbi Törvényhozói önhiúságtól, ha a nyomorultak, az elesettek érdekeit kanalizálja a (Törvénytevő) diskurzusba, azokét, akik ebbe nem képesek részt venni. Ezek pedig nem az új polgárság környékén keresendőek.

Ha a modernitás projectjét kritikával szemléljük, nem bálványozhatjuk annak alapértékeit. Az elosztási elveket meghatározó jelenlegi posztkommunista diskurzus sajátossága, hogy míg egyik oldalon a paternalista állam fenntartja és erősíti saját apparátusának és klientúrájának pozícióit, a másik oldalon — előbb image-ként, de később valódi gazdasági hatalomként — megjelenik korunk hőse, a hazai vállalkozó. Ebből a képből hiányzik azok képviselője, akik e két pillér közé szorultak. Amire érdemes felfigyelnünk Bauman interpretációjában, az annak kimondása, hogy a vállalkozói rétegből nemcsak azok szorulnak ki, akik nem rendelkeznek gazdasági tőkével, de a szimbolikus javak fogalmát is tágabban kell értelmeznünk, mint a kapcsolatokban, a networkökben való részvételt. Minden társadalomban vannak olyanok, akik nem akarják vagy nem tudják vállalni a modernitás terheit, akik számára az egyéni kezdeményezés szabadsága, a folyamatos döntéshelyzetekkel járó sokk és felelősség nem csábító esély, hanem ijesztő káosz; akik számára a "szabadság birodalma" rémítő szakadék. A modernitás értékrendjének tükrében ezek az emberek (munkások, nők, "bérből és fizetésből élők", munkanélküliek) másodrangú állampolgárok, a vállalkozó, kezdeményező macho mögött. A kérdés az, hogy a posztmodern világban a kapitalizmus építése során ezeknek az "alacsonyabb rendű" csoportoknak hol találunk helyet, a társadalmi igazságosság, az elosztás mely elvei lesznek dominánsak. A puritán, fogyasztását visszafogó, hosszabb távra kalkuláló vállalkozói etika kialakulása és általánossá válása mellett ez a posztkommunizmus nagy kérdése.

Maffesoli az új törzsiség fogalmával jellemzi a világot, amelyben élünk. Az új törzsiség a posztmodern "odavettség és magárahagyottság" élményéből fakadó közösség utáni vágyból született. Új ez a törzs, mert tagsága nem végzetszerű, nem a beleszületéssel elnyerhető, nem magától értetődő és természetes, hanem választott és megváltoztatható, önreflexív és kontextuális. Nem területileg kötött, hanem az egyének önmeghatározási aktusainak sokasága révén jön létre, s csak addig marad fenn, míg megőrzi csáberejét, amíg

.....

a remények és ígéretek birodalmában marad s nem válik praxissá. Az új törzsiség esztétikai-kulturális közösséget jelent, amelynek szétszórt tagjait a be nem teljesített vágyakra irányuló közös értékítéletek és az ezeket tápláló háttértudás tart idcig-óráig egyben. A kulturális közösség tagsága nem a közösség tudáskészletének helyes értelmezésével, hanem az értelmezés, a próbálkozás pusztá tényével nyerhető el.

Így az *Intimation of Postmodernity* (és annak össze-vissza borítója) amikor látszólag személyes értelmezésre invitál, nemcsak a modernitásból kifordult világról és ebben a világban Kelet-Európa helyéről és a posztmodernhez fűződő viszonyáról beszél, de egyúttal új törzsekhez való csatlakozás lehetőségét is kínálja.

Bálint Eszter napszemüvegében magunkat és Baumant egyszerre pillanthatjuk meg.